

valóságos concettók, például „az aszfalt vízszintes vár”, néhányszor pedig divatos elmeszülemények: „*lányomok a homokórában*”. A kötetben van egy kép, amely az utóbb említett két jellemzőt egyesíti, ugyanakkor ihletetlen pimasz: „*Isten porral olt.*”

Szagrális por és hamu, deszakralizált tűzoltó: mindez együtt sorsformáló ellenerő, egy Peer magándémonai közül. „*Lehetnék tárgyilagoss, kiterjesztett öngyilkosság volna ez*” – retten meg a feladattól Peer, pedig a kötetnek az őszinteség és az önirónia mellett a tárgyilagosság az egyik fő erénye. Más utat nem is nagyon lát a kritikus sem a második kötet előtt.

Kozák László

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Tamás Gáspár Miklós: *Másvilág*
Új Mandátum, 1994. 610 oldal, 595 Ft

I

SZÓKRATÉSZ – AGORA NÉLKÜL, AVAGY A T. G. M.-JELENSÉG

Tamás Gáspár Miklós könyve, a MÁSVILÁG, sokrétegű, kristályos szerkezetű entitás, amelybe bárhol lép is be a vándor, bárhol pihen is meg útközben, mindenhonnan rálát az egészre. Benne járván mikrokozmoszként borul az ember fölé a csillámló gondolati világ. A kapcsolatok, viszonyok hálójá persze rejtekező. Időnként váratlanul kibomlik, hirtelen fény pásztáz végig egy gondolatfutamon, máskor fel nem táruló mélységben hullámzik tova. A vándort néha nevéen szólítja ez a világ, meglódul vele, gyakorlati aktivitásra ösztönzi, máskor betessékeli, leülteti, cirfandlival kínálja – közös töprengésre invitálja.

Úgy hozta a sors, hogy a vakító fehérbe kötött könyvet a Földközi-tenger partján, vörös sziklákon ülve, valószínűtlen kék ragyogásban nyitottam ki először. És aztán lassan körbelengett a mediterrán antikvitás, Szókratész és Platón szelleme. Annak a kultúrá-

nak az értékei, ahol az európai ember igazán otthon érzi magát. Kívül-belül átmosott, lubickoltam az anyaöl biztonságában. Hogy a XX. század végén valaki Közép-Európában így tudja életre kelteni az esszenciális európai hagyományt, a Nagy Hagományt – az egyedülálló teljesítmény. Lehet, hogy mégis igaza van Kunderának – Európa igazán már csak a közép-európaiak számára fontos?

De persze ez a vállalkozás is – mint minden valamirevaló, embert próbáló kaland – óriási kockázatokkal terhes. Mert ez a MÁSVILÁG rendkívül törekeny, védtelen – eleve óvó, biztonságos környezetet, értő, óvatos vándorokat, felnőtt, öntudatos polgárokat feltételez. Békét, okos megértést. Politika és filozófia egymásba játszását. Méltányos türelmet, nagylelkűséget. Szeretetet. És ott, a vörös sziklákon ülve, a mediterrán tenger ölelésében a vakítóan fehér könyvből hozzám szóló szavakat, gesztusokat, fejtegetéseket nagyon is helyénvalóaknak éreztem.

De mi történik, ha az embernek egyszer fel kell állnia a tenger mellől?

*

Tamás Gáspár Miklóst valamikor 1983 őszén hallottam először nyilvánosan beszélni a József Attila-kör ülésén. Az aczéli kultúrpolitika éppen a *Mozgó Világ* és a JAK nyakát szorongatta, és T. G. M. ez ellen vetette be briliáns elméjét. A sziporkázó eszmefuttatás után valaki megjegyezte, hogy ez mind szép, de ennek a beszédnek inkább a parlamentben kellett volna elhangoznia. (Elfelejtette hozzátenni: a brit parlamentben.)

A megjegyzés nem T. G. M. mondandójának tartalmát, hanem hangvételének, beszédmódjának, érvelési stílusának *helyénvalóságát* kérdőjelezte meg. Mert T. G. M. úgy beszélt, hogy hallgatóságát felnőtt, független, szabad, önálló véleménynyilvánításra, az érvek és ellenérvek megfontolt mérlegelésére képes és ezért a közügyekre befolyással bíró polgároknak tekintette. Ez persze sokak szemében pusztá fikciónak látszhatott 1983-ban, én azonban nagy jóérzéssel hallgattam, hiszen magam is azért döntöttem úgy 1981-ben, hogy a *Beszélő* alapító nyomdásza leszek, mert azt reméltem, hogy az okoskodó polgárok szabaduló gyülekezetének előbb-utóbb valódi befolyása lesz a közügyek alakítására.

T. G. M. politikai esszéinek gyűjteményes kötetét, a MÁSVILÁG-ot lapozgatván sokszor eszembe jutott ez a régi megjegyzés. Vajon helyénvaló-e, helyén van-e a T. G. M.-jelenlét Magyarországon? És ha nincs, ha nem helyénvaló, akkor nem a *hely* van-e valami jövátéhetetlen baj?

Mert T. G. M. az elmúlt öt esztendő politikai forgatagában hiába kereste a helyét. A racionálisan érvelő, tárgyilagosságra törekvő, hiteken és elveken alapuló nyilvános beszéd politikai súlyába vetett hitét nem igazolta vissza a magyar valóság. Sőt minden oldalról ellenségesen fogadta. MDF-es politikai ellenfelei becsmérték, az SZDSZ-ben – szabadelvű konzervativizmusa miatt – elszigetelődött, a „baloldali értelmiség” pedig ki nem állhatta, mert folyton elveket, erkölcsöt emlegetett. Pedig hát mit ér az olyan politikai elmélet és gyakorlat, amely nem nyilvánosan megvitatható elveken alapul? Nyugati(as) országokban fabatkát sem. Angliai tapasztalataim alapján mondhatom: T. G. M. beszédmódja meglehetősen elterjedt a Westminsterben, legalább annyira része az angol kultúrának, mint a racionális előzékenységre alapozott vezetési stílus.*

T. G. M. abban a hitben vetette bele magát a nyilvános politizálásba, hogy az általa képviselt szabadelvű-konzervatív hagyományt – amely Magyarországon megszakadt – Nyugaton mintegy beraktározták a számunkra, az folytatható (101. o.). Ez a hit azon a meggyőződésen alapult, hogy Magyarország lakossága „természetesen” akarja a szabadságot, akarja a korlátozott, de erős jogállamot, a törvények uralmát. A közügyek alakulásáért felelősséget érző polgár, a patrióta (337. o.) dolga tehát nem lehet más, mint legjobb tudása szerint nyilvánosan képviselni ezt az eszmét és vitatni gyakorlati megvalósulásának módozatait. Hiszen „a politika az igazságosság, a helyes életmód, a szabadság, a jó társadalom, általában: a közjó megismerésére és készítésére is irányul, a politika az erkölcsi elvek és intuíciók ésszerű nyilvános megvitatása is, szüntelen kísérlet a morális elvek érvényesítésére, az er-

kolcsi egyetértés kimunkálására, az emberi szerencsétlenség és szenvedés leküzdésére, a gyöngék védelmére, a közjót megteremtésére, a művészetek és tudományok elterjesztésére, a forma és a szépség uralomra juttatására”. (500. o.)

És T. G. M. ennek az antik eszmének a jegyében tette is a dolgát, becsülettel. Bátran kiállt, szenvedélyesen és okosan érvelt, bizalommal az ellenfél iránt, és várta, hogy az agorán gyülekező hallgatóság majd beszédbe elegyedik vele, megfontolja érveit, eltöpreng javaslatain, kritikai ellenvetéseket tesz – s mindez a tárgyilagosság, a közjó racionális mérlegelésének a jegyében történik majd. A MÁSVILÁG a tanúbizonyosság arra, hogy T. G. M. micsoda lendülettel, elmeéllel, pátosszal, eleganciával próbálta követni antik eszményeit. Méltó partnerre azonban csak elvétve lelt. Az agora népe megdobálta, tanulmányai, esszéi többnyire visszhangtalanul merültek el az ellenséges közegben. Kérdés: mi végre történt hát mindez?

*

A kötet záróírásában, a BÚCSÚ A JOBBOLDALTÓL?-ban – ahol a félreértések elkerülése végett azt fejtí ki, hogy miért *nem* kell búcsút vennie a jobboldaltól – elismeri, hogy két korszakkal korábban, 1989-ben alábecsülte a Magyarországon uralkodó baloldali érzületek súlyát. És ennek következményeként – amint arra a kötet előszavában utal – nem hangsúlyozta eléggé „a közjó, a közügyek iránti republikánus patrióta elkötelezettség, az értelmes rend iránti vonzalom fontosságát”. (6. o.)

De hát persze, amit értelmiségiként elegetendő lehet racionálisan megvitatható formában hangsúlyozni, azt politikusként gyakorlati politikai lépésekben jó kamatoztatni ahhoz, hogy közérzület-formáló hatása lehessen. És amikor T. G. M. a BÚCSÚ A JOBBOLDALTÓL?-ban megfogalmazza az elmúlt öt esztendő alapkérdését – „Századunk egyedülállóan sántáni tapasztalatai után az önkény igazolása morálpszichológiai lehetetlenség, az emberi jogi (természetjogi) biztosítékok kikövetelése (helyreállítás) az egyedül helyes, szükséges és természetes álláspont. A szigorúan szabálykövető, egyszerre korlátozott és erős jogállam kiküzdése egyetemesen népszerű kívánalom. Miért nem sikerült ezt az egyértelműen a liberális-demokratikus alkotmányosság-nak kedvező, majdnem mindenkitől osztott, mélysé-

* Az angol politikai kultúráról lásd bővebben A WESTMINSTER-MODELL című kötetemben. Bp., Katalizátor Iroda, 1993.

ges mélyen a kultúránk természetében gyökerező közös intuíciót – az igazságtalanság és az önkény szenvedélyes elvetését – eleven erővé, politikai erővé változtatnunk, ahogyan az 1956-ban kétséget kizáróan sikerült?” (605. o.) – akkor válasza némileg féloldalasnak tűnik.

Ezt írja: „Talán azért (sem), mert fölülkerekedett a marxi szocializmusnak az a – modernek többségétől is valamennyire osztott – nézete, amely voltaképpen minden politikai hatalmat igazságtalannak tekint.” (605. o.) Kétségtelen, hogy ez a vélekedés uralkodóvá vált a „baloldali értelmiségben”, amelynek tagjait T. G. M. az elmúlt években – a kötet írásainak tanúsága szerint – nem szűnt meg ostromozni. (Vö. például A BALOLDALI ÉRTELMISÉGHÖZ! 463–466. o. Csak egy rövid idézet: „Ti vagytok azok, édeseim, akik nem azért rühellítetek az MDF-tábor diktatórikus politikai nézeteit, mert diktatórikusak, hanem azért, mert nézettek.” 465. o.)

Ám az átlagpolgár számára mégiscsak a mindennapi, gyakorlati politikai tapasztalat jelenti a legtöbbit, s ha a magyar polgárok a bőrükön tapasztalják 1990 után, hogy a szabadon választott politikusok döntései lassacskán igazságosabbá teszik a közéletet, akkor valószínűleg jóval kevesebb súlyt kapott volna a minden politikai hatalom igazságtalanságáról, gonoszságáról szóló marxi-szocialista tétel. Ezért a magam részéről sokkal találébbnak érzem T. G. M. válaszában második részét, amelyet azonban – sajnos – meglehetősen kifejtetlenül hagy: „Ez a megdöbbentő és elkeserítő közérzet... sajnos elkerülhetetlen következménye annak az attitűdnek, annak a radikális antiutópista és antiracionalista szkepszisnek, amelynek elterjedéséhez – szándéka ellenére – e sorok írója is hozzájárult (mentségeim volnának... de hagyjuk), és amely – az utópista »konstruktivizmustól« és forradalmi radikalizmustól való páni félelmében – elmulasztotta tudatosítani, hogy a társadalmi béke fönntartásának kötelezettsége mellett (s ha kell, akár annak ellenében) a kelet-európai politika megújítása elkerülhetetlen, hogy a realitás a reálszocialista múlttal szükséges, helyes és hasznos.” (607. o.)

Magyarán, ha ez a szakítás több szinten és egyértelműen manifesztálódik, akkor meglehetett volna az a gyakorlati tapasztalata a polgároknak, hogy az új politika, az új rendszer nem szükségképpen gonosz, nem szükségképpen igazságtalan. Persze a közjó szem-

pontjából az lett volna a legszerencsésebb, ha ezt a szakítást maguk a szocialisták végzik el. Egyrészt oly módon, hogy legkompromittálandóbb képviselőik önként visszavonulnak a közszerepléstől, másrészt úgy, hogy nyilvánosan megvitatják, mi a viszonyuk saját múltjukhoz, ahogy azt T. G. M. például A SZOCIALISTÁK HALLGATÁSA című írásában szorgalmazta. „Minderről őszintén és komolyan beszélniük kellene. Nem azért, hogy ízléstelen bünbánatorgiákat üljenek, vagy azért, hogy elnyerjék a magamfajta kommunistaellenes liberálisok tetszését. A léggör tisztasága követeli ezt. Nem hisztérikus vádakra és önvádra, nem is ellenvadásokra van szükség, hanem tisztességes beszédre. S ezt a szocialistákon kívül nem végezheti el más.” (523–524. o.) Ámde a szocialisták makacsul hallgattak, így a szakítást mégiscsak az ő közreműködésük nélkül kellett volna valamiképpen végbevinni a rendszerváltás pártjainak, s ebben látványosan kudarcot vallottak. Lett helyette kommunistaellenes hisztéria, fasizmusba hajló antiszemitizmus, útszéli mocskolódás.

1993. december 23-án T. G. M. ezt írta a *Beszélőben*: „Senki sem áltathatja magát abban a tekintetben, hogy mit vár (sőt vár el) a magyar közvélemény az 1994-i választásoktól: nyilvánvalóan szociálliberális kormánykoalíciót a parlamenti ellenzék mai három pártjának (esetleg a liberális blokk három kis pártjának, netán a szociáldemokratáknak) a részvételével. Ennek a koalíciónak azonban még a szellemi feltételei sem állnak készen (nem is beszélve a régi ellenfelek közötti gátakról és egyebekről).” (529. o.) Nagy kérdés, hogy az azóta eltelt egy esztendő vajon megteremtette-e egy ilyen koalíció szellemi-lelki feltételeit.

Mindenesetre aligha véletlen, hogy T. G. M. már nincs a politika porondján, hogyan is lehetne egy olyan régi vágású gondolkodó, akinek számára gondolat és tett, a szem és a kéz egysége talán mindennél fontosabb, s aki fentebb idézett cikkében így írt: „nem hiszem, hogy szocializmus és liberalizmus összebeküthető, habár az európai liberalizmusnak, radikalizmusnak és szociáldemokráciának már többször össze kellett fognia a kétoldali totalitárius veszedelemmel szemben, félretennie az ellentéteket a demokratikus minimum érdekében. Félretenni az ellentéteket – erre még nálunk is szükség lehet. De félretenni nem annyi, mint elhallgatni”. (520. o.)

A választópolgárok aztán 1994 tavaszán

félreérthetetlen jelét adták, hogy félre kell tenni az ellentéteket. A fenyegető jobboldali szélsőséggel szemben Horn Gyula szocialistáit választották. T. G. M. egy 1990. március 10-i cikkét – amelyben azt ajánlotta a demokratikus érzésű magyarságnak, hogy mások mellett Horn Gyulát se juttassa be az új parlamentbe (154. o.) – ezzel fejezte be: „*Avval ijesztettek bennünket, ha vége a bolsevik uralomnak (amely ha pocsék is, a legrosszabbtól megvéd bennünket), akkor Magyarországon kitör a fasizmus, a sovinizmus, az idegengyűlölet, a zárzavar, az antiszemitizmus, fölülkerekednek a szélsőjobboldali tekintélyuralmi törekvések. Már csak dacból, vagányságból is – cáfoljunk rájuk, honfitársak!*” (155. o.)

Nos, a cáfolat nem igazán sikerült, s ebben az MDF-nek és az általa elszabadított csurkista jobboldalnak óriási a felelőssége. De van felelőssége a két liberális pártnak, az SZDSZ-nek és a FIDESZ-nek is. Elsősorban abban, hogy képtelenek voltak egyesíteni erőiket, sőt ehelyett a politikailag döntő pillanatokban egymás ellen fordultak. Az egész magyar közélet egyik legnagyobb kudarcának tartom, hogy hagyta elsikkadni a FIDESZ-SZDSZ szövetségben rejlő, nem lebecsülendő lehetőségeket. Sajnos, kötetébe felvett írásai-ban T. G. M. alig foglalkozik ezzel a problémával, pedig szerintem a kérdés alapos elemzést érdemelne.

A MÁSVILÁG konklúziója: a rendszerváltás nem sikerült. Nem sikerült szakítani a „reál-szocialista” múlttal, a baloldali radikális hagyománnyal, az egyenlősítő szocialista illúziókkal. Nem sikerült megteremteni a közélet tisztá levegőjű agoráját. A filozófus értékeivel, elveivel, hitével visszavonulásra kényszerült.

Pedig kevesen szeretik a magyar kultúrát jobban, mint ő. Egyébként is lendületes, színporkázó írásai azokon a helyeken forrósodnak át a leginkább, ahol a magyar hagyományok, a magyar kultúra értékeiről esik szó. Idekivánczik egy hosszabb idézet:

„*Miért nehéz ma itt komoly dolgokról komolyan? A szeretés hiányzik. »Ezek« folyton népnem-zethazáról motyognak valamit; a baj nem az, hogy valaki túlforr a honszerelemtől, hanem hogy föl se melegszik (a watched kettle never boils – mondja napamasszony). Ki törődik itt, mondjuk, Erdéllyel? Tessék körbekérdezni: ki volt Teleki Mi-*

hály? (És miért volt a magyar történelem egyik legfontosabb figurája?) Miért nincs Kossuth-életrajz? Miért nem kaphatók Csengery esszéi? A hazafiság nem túl sok, hanem túl kevés – és az úvöltők ürügyet kínálnak a lustáknak, hogy fittyet hányjanak Kármán Józsefre. Az, ahogyan Horváth János, Halász Gábor, Zolnai Béla (olvastatók a Rákóczi-könyvét? nem? pfuj!) szerették a magyar irodalmat, az nincs. Mi vagyunk Európa egyetlen nemzete, ahol az emlékezet maximum hatvan esztendőre terjed ki. Hangeri iznt lávd mács. Not báj hangérens-z, et eni rét.

Miért nincs szeretve? Miért farkasa finn az ugornak? Miért ilyen búval gyakott a, hm, nemzetszemléletünk? Miért nem folynak a kocsmákban „Pázmány vagy Bethlen” témájú beszélgetések? Még ha lütyök is netán? Ha nyugatibbak volnánk – és ne feledjük, hogy szemben a magyar »politológia« (!) közhelyeivel, a Nyugat közösségibb, szolidárisabb, kehezívőbb, nemzetibb, hazafiasb, mint mink vagyunk, tiszteletlejjbb, hagyományhűbb; atomizáltság? Hunnia a neved... – akkor összekapnánk II. Rákóczi György lengyel politikáján, Bem és Csányi erdélyi rögtönzésein, az aulikusok szerepén '51-ben; de egész oroszok lettünk a tudatlan önmegvetésben. Ki volt V. István? Hú? Egy magyar-osztrák tudóspalánta-találkozón, ahol megnyitót köllött zengenem, finoman oldalba böktek, hogy na ne, már ne is haragudjam, de ne beszéljek németül: a magyar-osztrákon natürlícherweise angolul kell beszélni. Ifjú magyar tudorok nem tudnak németül – és Grillparzer és Stifter nélkül hogyan méltóztatandnak majd megérteni kis hazájokat? Elolvassák Johnston THE AUSTRIAN MIND-ját? Schorske FIN-DE-SIÈCLE VIENNA-ját? Angolul? Miféle magyar értelmiségi az, aki nem tud németül? Válasz: értelmiségi, de nem magyar: Utilisieren oder aufhängen lassen – írta, ha jól emlékszem, Széchenyi a naplójába Kossuthról. Ezt nem lehet angol fordításból megszimatolni. És ezt az urbáncsikok éppúgy, mint a narodnyikok, ignorálhatni alítják.” (490. o.)

És – mint látható – kevesen gyűlölik a tudatlanságot, a szellemi renséset, renyhéséget olyan szenvedélyesen, mint T. G. M. Hogyan lehet mármost az ember patrióta egy olyan országban, ahol a tudatlanság, sajnos, elég gyakorta épít vattagátakat a megértés, az értelmes emberi kommunikáció elé? Csakis felvilágosító attitűddel. T. G. M. magatartásának, azt hiszem, ez az egyik legnagyobb paradoxona. Miközben filozófiailag radikálisan

felvilágosodásellenes álláspontra helyezkedik, mint patrióta politikus mégis felvilágosítóként kell viselkednie – értő, méltó közeg híján meg kell próbálnia közeget, hagyományt teremteni. Ha társak nincsenek, hát egyedül. Megpróbál visszanyúlni az eötvös-deáki-asbóthi hagyományhoz, s közben lépten-nyomon tapasztalnia kell, hogy ez nemcsak hogy nem élő hagyomány, még a passzív történelmi tudatnak sem része.

T. G. M. egyedül feszült neki ennek a közegnek, s ezt csak hittel lehet tenni. Magatartásának másik sajátos vonása, hogy a politikai szkepszist az erkölcsi dogmatizmussal ötvözi. Amikor először láttam a keresztyénség T. G. M.-féle írásmódját, gyanítottam, hogy a dolog fontos lehet számára, de nem sejtettem, hogy vallásos ember. Ez csak a MÁSVILÁG-ból derült ki számomra, ami így arra is utal, hogy T. G. M. értékeinek alapzata a transzcendenciában, a másvilágban van lehorgonyozva. Így a Nagy Hagomány érvényességébe vett rendületlen hite úgyszintén jobban érthető, valamint a kötet zárómondata is szélesebb kontextusba kerül: „*Újra fogom olvasni Platón*” – mondja T. G. M. ötesztendei politikai kalandozás után.

*

Kíváncsian várom az eredményt. Mert T. G. M. teljesítménye számomra, amióta a *Beszélő* kéziratának stencilbe gépelése és nyomtatása közben először megismerkedhettem gondolatvilágával, mindig is izgalmas csemegét, gondolati kihívást jelentett. Tiszteltem bátor szókimondásáért, csodáltam elmeélet, sok olvasmányomat az ő szellemi útmutatásának köszönhetem. Kiváltképp rokonszenveztem nem marxista, nem baloldali beállítottságával és persze az angol politikai kultúra iránti lepletlenül rajongásával.*

* Egyéves angliai tanulás után én is azzal tértem vissza Magyarországra 1986-ban, hogy valamiképpen megpróbálom népszerűsíteni az angol politikai kultúrát, ezért szerkesztettem és fordítottam a szamizdat *Angol Figyelő* számaina a *The Times* cikkeiből válogatva, de azt már csak 1989-ben, Londonban tudtam meg Gázsitól, hogy ő annak idején azonnal felfigyelt a dologra, és olvasói levelet írt a *The Times*-nak a Katalizátor Iroda kiadásában megjelenő *Angol Figyelőről*.

De talán azért csodálom a legjobban, hogy minden becsmérés, rágalom, gyűlölet és rosszindulat, meg nem értés és elszigetelődés dacára sem mondott búcsút a jobboldalnak, nem mondott búcsút annak a szabadelvű-konzervatív hagyománynak, amely az én meggyőződésem szerint is – egy jobb élet záloga lehet, amelyben kibontakozhatnak, közeget teremthetnek azok a tulajdonságok, amelyekre Magyarországon – szerintem is – „*a legnagyobb szükség lett volna: kérlelhetetlen intellektualizmusra, nagylelkűségre, nemességre, fantáziadús eredetiségre, lelkes idealizmusra, kötelességérzetre, önzetlenségre, a szabadságpárti politika mély és őszinte szeretetére*”. (606. o.)

Mert én is úgy gondolom – noha legjobb tudomásom szerint nem vagyok vallásos –, hogy *a szeretés hiányzik*.*

Orosz István

II

A MI KONZERVATÍVUNK

Függetleníteni magunkat a korhangulattól – írja Tamás Gáspár Miklós Hayek ürügyén – „*csak a legnagyobbak kiváltsága. Ma már nehéz belegondolnunk abba, milyen magányos lehetett egy igaz liberális vagy egy igazi konzervatív, egy Hayek, egy Leo Strauss, egy Oakeshott az ötvenes-hatvanas években*”. (310.) Vagy egy Tamás Gáspár Miklós a nyolcvanas-kilencvenes évek Magyarországon – új kötetén végighúzódik a (szellemi) *magányosság* motívuma, annak hangsúlyozása, hogy a szerző eszméi menyire szemben állnak a kor uralkodó – nem egyszerűen a hivatalosan elfogadott, hanem az uralkodó – áramlataival, akkor is, ha ezen uralkodó áramlatok mibenlétéről időközben radikálisan változik az álláspontja.

Szemben a korhangulattal – a nyolcvanas évek elején mint anarcholiberalis, a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején mint liberális konzervatív, újabban pedig mint – nevezzük így – univerzalista konzervatív. Az első korszak a kötetet nyitó esszé

** Gázi, kötettedet most küldtem el karácsonyra London legszebb asszonyának.

megírásakor már lezárult, úgyhogy itt nem foglalkozom vele. Konzervatív liberális korszakának fő tételei pedig eléggé jól ismertek a társadalomelmélet és a politika iránt érdeklődők körében. Csak emlékeztetőképpen – a *spontán rend*, az egyén feletti intézmények – mint a *piac* –, a *hagyományok* szerepének hangsúlyozása a társadalom megszervezésében, szkepszis az egyéni megismeréssel szemben, a társadalom tudatos, „konstruktivista” átalakíthatóságának és irányíthatóságának lehetőségét illetően. Fő ellenfeleinek éppen ez utóbbira törekvő baloldali vagy a baloldal felé – szerinte – veszedelmesen nyitott racionális-konstruktivista liberális ideológiák híveit tartja. Bár ezek nézetei látszólag roppantmód különbözhetnek, „a tervező kollektívizmus különféle változatai kontinuumot képeznek” (25., l. még 133.), valamennyien a tervező-beavatkozó-paternalista állam hatalmát növelnék, illetve növelték is az 1830-as évektől a kommunizmusig.

Tamás Gáspár Miklós utóbbi években kezdődő szemléletváltozásának lényege, hogy már nem az állami túlbeavatkozástól fél, hanem az állam szétesésétől; nem helyesli az állampolgárok magánszférájukat védelmező, a közügyeket maguktól távol tartó stratégiáit, hanem tart tőlük; a szkepszist pedig már korunk legfenyegetőbb betegségének tartja. Fő ellensége továbbra is a magyar értelmiség túlnyomó többsége – csak most már egészen más „ideológiát” tulajdonít nekik. A korhangulatot nem a tervező/etatista hajlamok határozzák meg, hanem az ún. *magyar ideológia*. Ezzel már érdemes bővebben foglalkozni, mivel valószínűleg ez áll majd a leendő T. G. M.-diszkurzusok középpontjában.

Ezen ideológia legfontosabb vonása Tamás Gáspár Miklós szerint egy végletes episztemológiai *relativizmus*, egy radikális *szkepszis* az emberi megismerés lehetőségében.¹ A szkepszis, a kételkedés abban, hogy az igazolt tudás (episztemé) elkülöníthető a pusztá *vélekedéstől* (doxa) (pl. 286., 547., 558–9.), a szofistáktól kezdve gyakran megjelenik az európai gondolkodásban, a jelenlegi helyzet azonban egyedül abban, hogy ez a szkepszis először is már nemcsak egy szűk csoportra jellemző (mint például az előző századfordulón), hanem általánosan elfogadott, „*tömegfogyasztásra is alkalmassá vált*” (342.); másrészt pedig,

hogy most először nem negatívan, hanem pozitívan értékeli az objektív tudás lehetőségébe vetett hit elenyészését (368., 567.). Az ideológia hívei az egyének állításait és morális meggyőződéseit társadalmi pozíciójukra, életformájukra, érdekeikre vezetnek vissza, épp ezért összemérhetetlenek tartják őket; így tehát ezen megvitathatatlan, egy-egy életformában lehorgonyzott morális meggyőzések között – végső soron – nem dönthet más, csak az erő(szak). A politika funkciója a harc békés keretek között tartása, az *érdekek* ütköztetése és *egyvetetése*,² semmi más; a racionális vita a politikában értelmetlen és diszfunkcionális, szemben a megegyezés, a kompromisszum technikáival, az „*ügyek ideológiamentes intézésével*”, a *szakértelem* érvényesülésével. Ha valamely politikai/társadalmi aktor kijelentéseinek abszolút, objektív igazságot, morális hiteinek univerzális érvényességet igényel, akkor az *totalitárius* törekvésnek tekintendő, bármi legyen is ezeknek a kijelentéseknek a tartalma. Az egyetlen kivétel éppen ez az önellentmondásos dogma: egyetlen vélekedés sem tarthat univerzális érvényességre igényt, csak az vélekedés, hogy egyetlen vélekedés sem tarthat univerzális érvényességre igényt. A racionális/morális vitának ez az ellehetetlenülése, a politikának merőben az érdekegyeztetésre szűkítése, az életformáknak e parttalan tolerálása Tamás Gáspár Miklós szerint konzekvens módon gyilkos törzsi háborúkhöz, sőtét barbársághoz vezet, amelynek már láthatjuk előképét a Balkánon és a Kaukázusban.³

A képek külön-külön minden eleme jól ismert, rendkívüli stílárís leleménnyel vannak összegyúrva, a szerző hallatlan műveltséganyagot mozgat meg, s ráadásul nem bizza a tudatalattinkra azt sem, hogy holmi kisebbrendűségi érzéssel gyengítse szellemi immunrendszerünket, hanem nyíltan kimondja, hogy műveletlen barbárok vagyunk, ha nem olvastuk ugyanazt a korpuszt, amelyet ő. S mégis, ha komolyan vesszük, hogy ez a kötet, amelynek fő műfaja, ahogy azt Kis János megállapítja, „*filozófiai fejtegetésekkel átszótt publicisztika*”,⁴ amelynek logikáját elsősorban ugyan „*az egymást követő események és a velük szembeni állásfoglalások közti kérdezz-felelek adja ki*”,⁵ azért a filozófiai kérdésvetetések is „önálló életet élnek”; szóval ha komolyan

kezdjük venni a filozófiáját, komoly problémákkal találkozhatjuk szembe magunkat.

Mindenekelőtt azzal – most ismét gyáván Kis Jánost tolong magam elé –, hogy Tamás „nem vizsgálja meg az erkölcsi szkepticizmus és relativizmus melletti érveket, és így azzal sem foglalkozik, hogy mi módon lehet megvédeni velük szemben az univerzális erkölcsi érvelés lehetőségére támasztott igényt...”.⁶ Csupán leszögezi, hogy ezt elfogadhatatlannak tartja, morálisan, intellektuálisan és politikailag egyaránt.

A T. G. M. számára központi jelentőségű episztemé/doxa megkülönböztetést a hagyományosnak tekinthető „a világ végtelenül bonyolult, mi pedig véges lények vagyunk, ergo tévedhetünk” típusú érvelés mellett ugyanis nem egyszerűen a *gyanú ideológiái* (Marx, Nietzsche, Freud) kérdőjelezték meg. A Bécsi-kör heroikus kísérlete, hogy ezt a megkülönböztetést – mely számukra egyúttal a tudomány és nem tudomány elhatároló kritériuma is – éles kontúrokkal meghúzza, a századunk ötvenes éveire válságba jutott, meghozza a tudományfilozófia *belső* fejlődése következtében. A „relativista” kritika – T. G. M. által következetesen negligált – kulcselemei⁷ már az ötvenes évek pozitívizmus uralta tudományelméletében feltűnnek, Quine, Ryle vagy a *korai* Feyerabend írásaiban. Ezekre az anomáliákra adott egy alapvetően új – bár igen mély filozófiai gyökerekkel rendelkező – választ Kuhn, Hanson, Berger, Luckmann, Feyerabend, Hesse a hatvanas évek elején, közepén, ’68-at inkább megelőzve, mint követve.

Fontos megemlíteni, hogy – T. G. M. állításával szemben – először is az új ismeretelméleti megközelítés híveinek csak egy része fogadta/fogadja el az inkommensurabilitás radikális tételét;⁸ másrészt az episztemológiai relativizmusból *nem* következik sem logikai szükségszerűséggel, sem empirikusan az *erkölcsi* relativizmus. Igaz, nyugtalanítóan nyitott ebben az irányban, de hát „*valamilyen eszme elfajulása – ha nem bizonyítható, hogy szükségszerűen bekövetkezik – nem érv a kiválósága ellen, ha a gyakori bajok óvatosságra intenek is*”. (339.) Ez esetben, véleményem szerint, T. G. M. nem bizonyította be ezt a szükségszerűséget.

Persze lehet, hogy félrehord a kritikám. T. G. M.-nél az intellektuális, etikai és politikai szempontok gyakran egymásba csúsznak: az

episztemológiai érvek hangoztatása megtévesztő,⁹ T. G. M. nem objektivista, hanem univerzalista. Elsősorban az erkölcsi kijelentések univerzális érvényessége érdekli, s ennek politikai konzekvenciái (meggyőződése szerint ugyanis a *politika középpontjában* nem érdekek, hanem *morális kérdések* állnak).¹⁰ Néha még olyan fejtegetései is vannak, amelyek szerint az objektivista episztemológiai megközelítés, az adottból, a létezőből való kiindulás relativizmushoz vezet.¹¹ Az (univerzális) Legyen nem horgonyozható le a Vanban; megismerésére, ha jól értem, a filozófia hivatott.¹²

A problémák azonban már ott elkezdődnek, ahol azonosítja ellenfeleit. Hihetetlenül különböző áramlatokat von össze egy *konstrukció* alá, kihasználva ennek minden előnyét. Egyrészt, mikor levezeti, milyen konzekvenciákhoz vezetnek a relativista előfeltevések, az „*irányzat*” legradikálisabb képviselőire hivatkozik, mint olyanokra, akik igazán következtetések, le merik vonni azokat a konzekvenciákat, amelyeket a „*mérsékelt*” nem; másrészt viszont, ha szögesen eltérő elveket, gyakorlatokat von össze, akkor egyszerűen elintézi azzal, hogy az ilyen bizonytalan körvonalú „*elméletek*” természetesen nem okvetlenül konzekvensek. Így teheti meg, hogy a magát semlegesnek beállító, procedurális racionalitást követő „*szakértő*”-mítoszt beleolvastja a relativisztikusnak feltüntetett „*magyar ideológiába*”, miközben a relativizmus egyik fő céltáblája éppen az ilyen bürokratikus ethos univerzalizálás- és semlegességigé-nye.¹³

A „*magyar ideológia*” természetesen Nyugatról származik, Tamás Gáspár Miklós szerint nem más, mint a ’68-ban vesztes nyugati újbaldal jelenlegi ideológiájának importja (ami a Nyugat szemszögéből reexport, hisz ezek a gondolatok eredetileg a régi Közép-Európából származnak, 444.), persze vulgarizált és nem mindig tudatosított formában. Megjegyzésre érdemes, hogy Nyugaton az *antirelativizmus* jól megalapozott irányzat, s hirdetői nem okvetlenül azok a szinte már üldözött magányos partizánok, akiké T. G. M. stilizálja őket.¹⁴

„*Nálunk a Nyugat mint importcikk szinte kizárólag a dekadens újbaldalt jelenti; az a divat, amelyet az ifjú közönség számára a Magyar Narancs és a kitűnő Nappali ház domesztikál neo-*

magyarrá, az a posztmodern, dekonstruáló, poszt-marxista új újbaloldal, amely ma már persze inkább weimari irracionális-aktivista-dekadens, mintsem haladár szociáldemokrata.” (443.) – a legérdekesebb az, hogy ez a szöveg a Magyar Narancsban jelent meg, mint ahogy a kötet utolsó huszonhét darabjának nagyobbik fele (összesen tizenöt). Nemcsak nekem tűnt fel a dolog: a cikkekre – amely egyébként Allan Bloom nekrológja ürügyén arról ír, hogy a relativizmus szennyes áradata kisodorta az amerikai felsőoktatásból a magaskultúrát s vele a színvonalat, az objektivitást és a tanulást mint olyat is – több tiltakozó levél is érkezett (Magyar Narancs, 1992. december 17. 2. o.). Pár héttel később jött T. G. M. egyik legkeményebb kihívása A BALOLDALI ÉRTELMISÉGHÖZ! (463–466. o.), ugyanott, újabb tiltakozó – s az egyensúly kedvéért egy egyetértő – leveleket kiváltva; szegény Balassa Péter megrendült-ségében csak két mondatot tud írni: „Kedves Gazsi! Elovastam jan. 14-i cikkedet a Magyar Narancsban. Kérlek, gondold meg: beszélhet-e így az ember? Aggódó szeretettel üdvözlök...” (1993. február 4. 2. o.). A február 11-i számban nemcsak T. G. M. válaszol Balassának egy barátságos Flaubert-idézettel, de bizonyos mértékben a szerkesztőség is: „A Charta azt ajánlja, hogy vonjuk szorosabbra a civilizált erők koalícióját. Ez talán jó volna. Talán nem. Mi minden-esetre szélesebbre tárjuk a magunk kicsi narancsos koalícióját: új főmunkatársunk van... Tamás Gáspár Miklósnak hívják.” A Narancs szerkesztői rájöttek arra, hogy mit kell T. G. M.-mel csinálni. Integrálták, mint a kései kapitalizmus a volt '68-as lázadókat – a „represszív tolerancia” iskolapéldája (kiváncsi vagyok, T. G. M. mikor fogja újraolvasni Marcuse-t).

Egy provokatívan konzervatív szerző mint a Magyar Narancs főmunkatársa – hihetetlenül ironikus s ugyanakkor logikus helyzet. Hiszen T. G. M. egyetlen lehetséges – hazai – befogadó köze éppen az az értelmiségi réteg, amelyet ő hevesen kritizál, s nem a „törzsi szellem” miatt, hanem éppen az általa kritizált, nem közös elveken, hanem közös kulturális háttéren, közös történelmi tapasztalatokon és (igen!) közös érdekeken alapuló toleranciája miatt. Különösen tisztán fogalmaz a kötetbe már be nem került AZ ÚJ ESTABLISHMENT. 13 TÉTEL A SZOC/LIB KOALÍCIÓS KORSZAKRÓL című írásában (Magyar Narancs,

1994. szeptember 29. 12–13. o.). T. G. M. szerint az új koalíciós kormány igazi bázisa az „új establishment”, amelynek leírásakor „mind az eszmei, mind a szociológiai megközelítés hiányos. Az új establishment egyesítő princípiuma kulturális (helytelen hazai szóhasználattal »szocializációs«). Egy olyan szimbolikus elitőről van szó, amelynek »létérdeke a tolerancia. Miért? Azért, mert a forradalmi szocializmustól megalapított »új rend« utáni legutimációs kényszer nem igazságigényen nyugszik, hanem a mechanikusan összeadott közérdek képzetén. A rendszerváltott poszt-szocializmus képtelen érveket találni bárkinek a valódi érdekével szemben...” stb., a gondolatmenetnek ezt a részét már ismerjük. Sokkal érdekesebb, hogy ő, aki a másutt „a radikális szocializmus... megalkotta bürokratikus és értelmiségi vezető osztály” árulójának vallja magát (591.), hogyan teremti meg a közös platformot a Magyar Narancs irányvonalával. „Mindenki szabad szemmel láthatja: mi a különbség a HVG, a 168 Óra, az És liberalizmusa és a Beszélő, a Magyar Narancs liberalizmusa között. Nem a modor és nem a Horn–Kuncze-kormány iránti viszony választja el őket. Hanem az establishment középpontjától való szociális-szimbolikus távolság. A Narancsot épp betiltották az ELTE tanárképző karán. Ez az establishment lapjaival nem fordulhat elő.”

Logikus volt ez az integrálódás filozófiai-lag is. T. G. M. ugyanis kezdi felismerni a modern konzervatívizmus kikerülhetetlenül konstruktivista jellegét, amely végső soron az általa oly hevesen bírált megközelítésekkel rokonítja. „A konzervatív pietása csak árnyalatokban különbözik a »posztmodern« »új érzékenységtől«: míg ez utóbbi – pluralisztikusan és relativisztikusan – minden hagyományt, illetve – szinkretisztikusan – bármely hagyományok tetszőleges kombinációját képes szemléletileg (intuitívan) »integrálni«, az előbbi csak egyet, amely civilizációjában »adott«. No de nekünk moderneknek soha nem csak egy hagyomány »adott«. S ha – különféle erkölcsi céljaink érdekében – önkényesen válogatunk a tradíciók között (ahogyan a BÜCSŰ A BALOLDALTÓL önkéntelenül tette), akkor világnézetünk túlságosan is jól összeegyeztethető a relativista székszisszel.” (574.) Így előáll az a helyzet, hogy „a liberális korszellem begyömösözi őket [mármint a konzervatívokat] az excentrikus vélekedések valamelyik »fach«-jába [kiemelés tőlem – D. Cs.]...” (562.) Vö. Vágvölgyi B.

András (a *Magyar Narancs* főszerkesztője) recenziójával a MÁS VILÁG-ról: „*Nehezen sorolható be a közelmúlt magyarországi filozófiai hagyományába. Sohasem volt marxista, lukácsista, nem posztmodern. Gazi gázsista, ami jó [kiemelés ismét tőlem – D. Cs.]. [...] Mi olvassuk újra a Gazsít – meg a Platónt is akár, ha ráérünk –, nagyobb baj egyikből sem lehet!*” (*Magyar Narancs*, 1994. augusztus 18. 28. o.)

Pár oldallal korábban azt írtam: ha komolyan vesszük, hogy Tamás Gáspár Miklós kötetében a filozófiának saját mozgása, saját logikája van. Nem ez az egyetlen lehetőség írásainak elemzésére. Ezt a már idézett, roppant igényes recenziójában Kis János is látja, és tudatosan korlátozza magát a filozófiai vonal rekonstrukciójára. Ezzel szemben például Lengyel László még az ősszel ugyancsak a *Kritikában* megjelent írásában¹⁵ – szokásához híven – externalista megközelítést választ: Tamás származását, indíttatását, pályáját, majd politikai tevékenységét vázolja, és ebből magyarázza T. G. M. publicisztikáját is. Tamás érlelődő filozófiai váltásáról – amely Kis érdeklődésének középpontjában áll – csak annyit jegyez meg, hogy „*Ez nem nagyon érdekes*”. Tamás Gáspár Miklós filozófiai nézeteinek és politikai pályájának átfogó elemzését csak majdani monográfusa fogja elvégezni (s meg fog vele dolgozni a szerencsétlen). Ilyen átfogó elemzés híján pedig nem engedhetek annak az olcsó csábításnak, hogy összevessem azt a rengeteg szövegszerű ellentmondást, amely kötetében található, s amelyek nyilván politikai manővereivel szembesítve nyerek el értelmüket.¹⁶ De ezen túlmenően az az érzésem, hogy személyes életének fordulatai is azonnal, szinte áttételek nélkül befolyásolják nézeteit, nagy és kicsi kérdésekben egyaránt. Ha Tamás Gáspár Miklós kicsit rossz passzban van, akkor a világ mint olyan unalmas: „*A világ iszonyú, vacak és fölöttébb unalmas...*” (355.) – nyilatkozza 1992 februárjában; két hónappal később már azt írja egy cikke befejező gondolataként, hogy „*a szellemi krízisek nagyon érdekesek, és ez nem jelenti azt, hogy most unatkoznék, hanem éppen ellenkezőleg*” (373.).¹⁷

Mind Kis János, mind Lengyel László már idézett recenziójában tetten érhető személyes motivációjuk is. Kis úgy látja, Tamás Gáspár Miklós liberalizmusa forog kockán, Tamás

olyan horderejű váltás előtt áll,¹⁸ mint amilyen korábbi anarcholiberalizmusával való szakítása volt. Ennek a váltásnak az irányja megjósolhatatlan, bár reménykedve megjegyzi: „*egy lehetséges irány, melyet T. G. M. következetesen kizárt, valójában nincs kizárva: az ellenvetések, amelyeket a kritikai-racionalista liberalizmus ellen felhoz, nem állnak meg a vizsgálódás előtt*”.¹⁹ Lengyel pedig nem is titkolja kaján-ságát – ami, újraolvasva, mit kapott ő T. G. M.-től az elmúlt években,²⁰ eléggé érthető –, mikor megemlíti: míg „*az elmúlt években [T. G. M.] kedvenc témái közé tartozott a független publicisták gúnyolása, 1994 nyarától ő is az*”.²¹

Úgy érzem, a fair az volna, ha én is vallanék elfogultságaimról. A kötet írásainak döntő többségét már az eredeti megjelenésekor olvastam, a BÜCSÜ A BALOLDALTÓL-t például már szamizdatban, könyvtáram megbecsült darabja az IDOLA TRIBUS egy dedikált példánya, s szerzőjétől az indexemben is vannak bejegyzések. Tamás Gáspár Miklós mindig is nagy hatást gyakorolt rám: kicsit bosszantott, sokszor vitára ingerelt, és nagyon inspirált; azt hiszem, ez a legjobb keverék. Most azonban, így, együtt újraolvasva az egészet, főleg a kötet második felét, elégedetlen vagyok. Főleg a fentebb – sajnos, töredékesen – vázolt tartalmi tényezők miatt, de ilyen dózisban már a stílusból is sok volt egy kicsit. Elkezdett zavarni az olvasók burkolt sértegetése,²² a marginális gondolkodó maszkja az elmúlt évek egyik legfontosabb közszereplőjén, vagy a szinte már görcsös *eredetiség*re törekvés, ha másképp nem megy, hát álláspontjának eredetivé stilizálásával.²³

Neheztelek Önre, Tanár Úr. Sajnálom, de nem tetszik, amit mostanában ír. Komoly munkájába fog kerülni, hogy kiengeszteljen.

Jegyzetek

1. Igen, valóban ezt állította korábban ő maga is, ezt készségesen és önkritikusan elismeri.
2. A főbűnösnek e felfogás kialakulásában Max Weber tartja, „századunk rossz szellemét” (530., I. még 368., 444., 499–501.) – egy szociológus számára meglehetősen különös módon.
3. „*A szabadság új eszméje, amely szerint minden csoport egyenértékűen azt teheti, amire kollektív szokásszabályai*

készítik, ez a háború eszméje. Ha ez így marad, igen, háború lesz.” (482.) Másutt: „Ennek az egésznek [ti. a »magyar ideológiának«] persze semmi értelme, pusztá zörej, amely süketít. Mire az értelmes és őszinte beszéd ideje elkövetkezik a magyar Szt. Korona országában, már süketek leszünk, mint az ágyú. De nem baj, mert addigra az igazi ágyúk is dorogni fognak (s mi azt a magyar ideológiától nagyothallón, dorombolásnak véljük majd).” (501., hasonlóképpen: 569.) Ezek után kissé meglepő, amikor egy tavaly decemberi interjújában azt nyilatkozza Rádai Eszternek: „Ha megnézi könyvem, a MÁS-VILÁG-ot, láthatja, nem voltak azok olyan rettentően vészjósokak.” (Mozgó Világ, 1994/12. 6.) Milyen lehet, amikor tényleg vészjósok?

4. Kis János: HAGYOMÁNY ÉS KRITIKA KÖZÖTT. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: MÁS-VILÁG. *Kritika*, 1995/2. 27.

5. Kis, i. m. 20.

6. Kis, i. m. 24.

7. Másra itt nincs mód, csak egy felsorolásra: a tények és elméletek elhatárolásának viszonylagossága; az elméletek aludetermináltsága a megfigyelések által; az észlelések kiküszöbölhetetlen befolyásoltsága előzetesen meglévő értelmezési sémáink által; tudásunk holisztikus jellege, tehát annak megállapítása, hogy állításaink nemcsak a „valósággal”, hanem egymással is összhangba kell hozni, tudásunk ugyanis nem atomisztikus, egymástól független kijelentések halmaza, és így tovább.

8. Tehát azt a tételt, hogy az egyes állítások jelentését teljesen az határozza meg, hogy milyen elméletnek, ideológiának, paradigmának a része, nem pedig az, hogy egy objektív valóságot képeznek le; hogy a különböző elméletekben, paradigmákban stb. szereplő fogalmak akkor is radikálisan mást jelentenek, ha hangalakjuk esetleg azonos is.

9. T. G. M. maga is elismeri: „a tudományfilozófiához nem értek eléggé”. (367.)

10. „Az érdekre koncentrált »politológia« nem veszi észre azt, ami minden megfigyelőnek úgyszólván kiböki a szemét: a politikában [...] számít a csoportos akarat, ennek elve azonban gyakran erkölcsi. Eléggé nyúlóvonaló [...], hogy a mai magyar társadalomban az igazságosság körüli etikai nézeteltérések a politika középpontjában állnak.” (321.)

11. „A modern politikai filozófia úgy alakította civilizációink sorsát, hogy irrelevánsnak tekintette a filozófia lehetséges mondandóját éppen a politika és az erkölcs tekintetében: Machiavelli mondta, hogy ő úgy tanulmányozza az emberi viszonylatokat, ahogyan vannak, nem pedig ahogyan lenniük kellene, evvel pedig [...] létrejött az antifilozofikus társadalomtudomány, amelynek szemszögéből a filozófia egy a megfigyelhető véleménytípusok között...” (547.), s épp ezért nem is kötelez semmire. Nincs tekintélye.

12. „Ha vége a filozófiának, törzsi állapotok jönnek.” (363–373.)

13. Egy jellegzetes példát találhatunk az összekötésre az 557–559. oldalakon: „A liberális demokrácia, fájdalom, a doxa (a vélekedés) társadalma.” (557.) E gon-

dolat részletezése után: „Némelyek ezt avval egészítik ki, hogy az erkölcsön, politikán, izlésen túli területeken meghagyják egy régebbi fogalomrealista objektívizmus érvényét: az úgynevezett pártatlan »szakértelem« kultusza társadalomtechnikai kérdésekben...” (559.) Nem hiszem, hogy ilyen egyszerű lenne! Hiszen egy korábbi írásában a nyugati új relativizmus egyik jellemzőjeként említi, hogy „pl. a politikai szubkultúrák egyikének tekinti a jogot, a közigazgatási, illetve a semleges-instrumentális közszolgálati ethoszt stb. stb.” (294.).

14. A nyelveket nem tudó, műveletlen magyar értelmiségiek magyarul is olvashatják Clifford Geertz szórakoztató cikkét, az ANTI ANTIRELATIVIZMUS-t. (In: AZ ÉRTELMEZÉS HATALMA. *Századvég*, Budapest, 1994. 305–331.) Az amerikai antropológus itt azt az „erősen terjedő” irányzatot mutatja be, amelynek képviselői „attól félnek, hogy a valóság továbbáll, ha nem hiszünk benne elég erősen” (306–307.) Számukra „a Kulturális Relativizmussal ugyanaz a helyzet, mint a Szociálpolitikával, a Médiaúval, a Burszodáúval vagy az Uralkodó Körökkel: minden rossznak ez az oka”. (312.) Az antirelativisták korábban rendszerint olyan nézeteket vallottak, amelyet most, a vezeclés vágyától hajtva relativistaként bélyegeznek meg, mint az a dél-kaliforniai antropológus („úgy látszik, a relativizmus ott világos és jelen lévő veszélynek tűnik”, jegyzi meg Geertz, i. m. 318.), aki cikkének a CONFESSION OF A FORMER CULTURAL RELATIVIST címet adta.

15. LUCIFERI. *Kritika*, 1994/11.

16. Csak egyetlen példa – talán nem véletlen, hogy a fentebb tárgyalt *Narancs*-beli vita 1992 decemberére és 1993 januárjára esett; mikor – az MDF nevezetes országos gyűlése előtt – a sajtóban sokszor szinte már hisztérikus találgatások jelennek meg a közelgő szélsőjobboldali hatalomátvételtől. T. G. M. akkor intéz elképesztően heves támadásokat a baloldali értelmiség ellen, amely szerinte az ilyen veszélyekről – végső soron – tehet.

17. Az unalom mellel gyakran visszatérő motívum írásaiban, főleg olyan összefüggésben, hogy mennyire unalmasak ellenfelei, bár furcsa módon ilyenkor nem ásitás hallik a sorok közül, hanem a fogainak csikorgatása.

18. Főleg attól a befolyástól félt T. G. M.-et, amelyet Leo Strauss gyakorolhat rá. Strauss megkülönbözteti az exoterikus és ezoterikus tudományt; az utóbbi csak a beavatott kevesek – a filozófusok – által ismert, szélesebb elterjedtsége megingatná a társadalmi rend alapjait. Valóban, érdekes gondolat: „Ha a kommunisták figyelmesebben olvasták volna Platónit és Machiavellit (és idejében felfedezték volna Leo Strausst), tehát zárt (ezoterikus) körben eltűrték volna a racionális erkölcsi vitát – és nem éppen az értelmiségtől várták volna el kezdetben a hűséget, majd később az amorális passzivitást, az erkölcsi közönyt –, a rendszer még ma is fönállna.” (597.)

19. Kis, i. m. 29.

20. „Előállt az a precedens nélküli helyzet, hogy Magyarországon van ún. „független politológia”, amely hazánkban nem szaktudomány, hanem politikai irányzat. (Legfőbb képviselője Lengyel László, a fordított Kasszandra: Kasszandrának ugyanis mindig igaza volt, és soha nem volt népszerű; Lengyel mindig népszerű, és soha nincs igaza.)” (320.) Érdekes, azóta – az idézet 1991 októberéből származik – mintha helyet cseréltek volna: a rendszerváltás körül rendkívül pesszimista Lengyel a hazai sajtóban szinte egyedül írta le (A TULÉLÉS KONGRESSZUSA, in: Lengyel László. MAGYAR ALAKOK, 83–91.) az MDF 1993. januári országos értekezlete előtt, hogy felesleges a szélsőjobboldali hatalomátvételtől rettegni – T. G. M. feszültsége, mint már említettem, sajátos formákat öltött –; újabban pedig már az okoz neki problémát, hogy esetleg *túlzott reményeket* kelt olvasóiban (REMÉNY, i. m. 25–27.) – hitük volna ezt Petri György nevezetes NYUGI!-ra intő cikke idején? A korábban oly diadalmas-magabiztos T. G. M. meg közben elkezdett háborút jósolgatni.

21. Lengyel, i. m. 24.

22. Néha szinte már diplomatikus: elnézést kér, amiért „iskolás modorban kénytelen írni”, de ebben „nem az olvasók, hanem az írók hibásak” (181.). Már-mint a többi író. Viszont mikor azt veti oda, hogy „hagyjuk a történelmet, mert az olvasó belezavarodik. Az olvasó ugyanis nem olvas, nem emlékezik” (491.) – finom ironia volna?

23. Egy jellegzetes példa: a már többször idézett tavaly decemberi interjújában (*Mozgó Világ*, 1994/12.) évüzedekkel az egyébként általa is ismert (252.) Burnham nevezetes, a „menedzseri forradalomról” írt könyve után arról beszél, hogy Nyugaton is győzött a szocializmus, „Amerikában például az utca embere számára a magántulajdon be van tiltva. Mutassanak nekem ma Amerikában egy boltot, amelynek tulajdonosa az üzemetető. Nem talál ilyet. Azokat a boltokat hatalmas láncoktól bérelék ki, és a bérleti jogot adják-veszik, akár itt. Mi köze a kapitalizmus eredeti eszméjének ezekhez a hatalmas üzleti konglomerátumokhoz, amelyeket kapitalisták helyett olyan típusú menedzserek vezetnek, akik remekül eligazodtak volna a magyar Országos Terühivatalban is?” Rádai Eszter mintha nem akarna hinni a fülének: „A klaszszikus kapitalizmusnak persze hogy lőttek, de azért amit mond, az elég különösen hangzik...” A válasz is tipikus: „Amit mondok, nem különös annak, aki nyugati folyóiratokat is olvas.” (I. m. 11–12.)

Dupcsik Csaba

A VÁRAKOZÁS ZAJA

Sigmund Freud–Sándor Ferenczi: *Briefwechsel. Band I/1. 1908–1911. Herausgegeben von Eva Brabant, Ernst Falzeder und Patrizia Giampieri-Deutsch. Unter der wissenschaftlichen Leitung von André Haynal. Transkription von Ingeborg Meyer-Palmedo*

Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1993.

448 oldal

Az ötvenes években látott napvilágot a brit Ernest Jones háromkötetes nagy Freud-életrajza, a SIGMUND FREUD ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (amelynek rövidített magyar nyelvű változata kétszer is megjelent Budapesten). Jones biográfiája a pszichoanalízis megalapítójáról akkor a lehető legjobbkor került a nemzetközi könyvpiacra. A világ úszott a bűnbánatban, amiért a lélektan zsenijét életében nem méltányolta kellőképpen; a szexualitással kapcsolatos közfelfogás – részben a nemi betegségek megszélesülése, részben pedig a szellemi légkörrel összefüggő, általánosabb okok miatt – liberalizálódni látszott; a szociálpszichiátria lelkes, illúziókkal teli fellendülése sokat, a reálisnál többet ígért a pszichés betegségek leküzdésében. A Jones-könyv a nyugati értelmiségi nagyközönség bestsellere lett; Simone de Beauvoir hosszan írt róla visszaemlékezéseiben, a *Spiegel* például címlapot szentelt a német kiadásának.

Ernest Jones műve – nem kevés hibája és a részleteket módosító vagy kibővítő későbbi pszichoanalízis-történeti munkák ellenére – mindmáig a Freud-életrajzírás alapműve maradt. Jones Freud közeli ismerőse és harcostársa volt – ily módon a Freud-életrajz, akárcsak Winston Churchill második világháborús könyve, műfajilag egyszerre volt objektív történetírás és szubjektív visszaemlékezés –, és az ő munkájából tudatosult a szélesebb nagyközönség számára, hogy milyen kiemelkedő jelentőségű a pszichoanalízis megalapítójának és talán legközelebbi barátjának, fontos tanítványának, a magyar Ferenczi Sándornak több mint ezerkétszáz darabból álló (és szinte hiánytalanul fennmaradt) levelezése. Jones Freud egyéb levelezése mellett gyakran idézte a Ferenczinek szóló Freud- és a Freudnak szóló Ferenczi-leveleket (amelyeket ő maga teljes egészében elolvashatott).